

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14784860>

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA NAFS MAVZUSI VA UNING TADRIJI

Jo‘rayeva Muhabbat Amonovna

BuxMTI akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

BuxDU mustaqil tadqiqotchisi

mux0711@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mumtoz adabiyotda nafs talqini va uni Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yassaviy ijodida tarbiyaviy ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Nafsnizulmatga qiyoslagan shoir o‘z lirik qahramoniga ibodatni chora qilib ko‘rsatadi. Adiblar asarlaridagi nafs obrazi, ko‘pincha, insonni malomatga qo‘yuvchi vijdon azobi ma‘nosida qo‘llaniladi va nafsni eng katta dushman sanaydi. Shoirlar nafsga yo‘l bermaslikni ta‘kidlar ekan, o‘z nafsini yenga olgan, sog‘lom jism-u tanga ega ekanligiga-da shukrona keltirib yashay olgan inson haqiqiy baxtli insondir deb aytishadi.*

Kalit so‘z: *tasavvuf, nafs, Qur‘oni karim, shayton, fano, oshiq, so‘fiy, axloq, sabr-qanoat, orif.*

Annotation. *This article discusses the interpretation of the self in classic literature and its educational significance in the works of Yusuf Khos Hajib and Ahmed Yassavi. Comparing lust to darkness, the poet shows prayer as a measure to his lyrical hero. The image of lust in the works of writers is often used in the sense of the torment of conscience that blames a person and considers lust as the greatest enemy. Poets emphasize not to indulge in selfishness, and say that a person who overcomes his selfishness and is able to live with gratitude for having a healthy body is a truly happy person.*

Key words: *Sufism, lust, Holy Qur‘an, devil, death, lover, Sufi, morality, patience, contentment, scholar.*

Аннотация. В данной статье рассматривается интерпретация Я в классической литературе и ее воспитательное значение в произведениях Юсуфа Хоса Хаджиба и Ахмеда Яссави. Сравнивая похоть с тьмой, поэт показывает молитву как меру своему лирическому герою. Образ похоти в произведениях писателей часто используется в смысле мук совести, обвиняющей человека и считающей похоть величайшим врагом. Поэты подчеркивают, что нельзя предаваться эгоизму, и говорят, что человек, преодолевший свой эгоизм и способный жить с благодарностью за здоровое тело, является по-настоящему счастливым человеком.

Ключевые слова: Суфизм, похоть, Священный Коран, дьявол, смерть, любовник, суфий, мораль, терпение, довольство, учёный.

Kirish. O‘zbek mumtoz adabiyotida talqin etilgan mavzular tasavvuf bilan bog‘liq. Xususan, bu axloqiy mavzular ifodasida yorqin kuzatiladi. Yusuf Xos Hojib, Yassaviy ijodida nafs talqinini kuzatish mumkin. Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarida qanoat timsoli sifatida O‘zg‘urmish obrazini tanlaydi. Ushbu qahramon hayotda har qanday sharoitga shukrona keltirib yashaydi. Toki bir kuni ular bergan narsasini ta’ma qilmasliklari uchun birovdan hech narsa olmaydi. Bir qornini to‘ygizsa, ikki kunga shu yetarli deya qanoat hosil qiladi. U shunchalar qanoatliki, bir juftgina kiyimi, bugunga yetar-yetmas non-suvi bo‘lsa-da, tinmay toat qilib, Allohga hamd aytib umr kechiradi:

Bo‘g‘uz bir to‘dusa eki kun barir,
Egin kedse bir to‘n eki yil qalir.
Ya’ni: Qorin bir to‘ysa, ikki kun o‘tar,
Kiyim-kechak ham bir juft – yilga yetar.¹

Shoir qanoat bilan yashash har bir insonning vazifasi ekanligini uqtirar ekan, bu foniy dunyoning aldamchi go‘zalliklariga mahliyo bo‘lib, asosiy maqsaddan chalg‘imaslik lozimligini ta’kidlaydi. Adib baxt-davlat ramzi bo‘lgan Oyto‘ldi obrazi orqali boylik va shodlik ramzi bo‘lib keladi. Binobarin, boylik ham, shodlik ham mangu emas: ular birda bor, birda esa yo‘q:

¹ Yusuf Xos Hojib .Qutadg'u bilig. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. B.556 405-bet

Tutgan kishi menga solmasa jilov,
Kiyikdek qochib so‘ng bo‘lmam qayta ov
Baxt kelsa, mahkam tut, yo‘qsa to‘zadi,
Bergani rizqing, ol, yo‘qsa uzadi.

Yuqoridagi satrlarda ham qanoat nafsga qarshi qo‘yiladi. Yusuf Xos Hojib nafsni faqat ilm orqali yengish mumkinligini aytadi:

Bu nafsni ujuzla ag‘ir bolg‘a jan,
Bilig beg bo‘lub ko‘r uqush bolg‘a xan
(Nafsingga yo‘l berma, aziz bo‘lgan jon,
Bilim bek bo‘lsin-u, aql bo‘lgay xon).¹

Shoir nafsga yo‘l bermaslikni taʼkidlar ekan, O‘z nafsini yenga olgan, sog‘lom jism-u tanga ega ekanligiga-da shukrona keltirib yashay olgan inson haqiqiy baxtli insondir. Payg‘ambarlar, buyuk so‘fiylar hayotiga nazar salsak, ularning hatto boshiga kulfat kelgan damda ham shukrdan, qanoatdan yiroqlashmaganiga guvoh bo‘lamiz. Beqiyos sabr-u qanoat timsoliga aylangan Ayub alayhissalomning boshidan kechirganlari fikrimizning asosidir. Buni teran anglagan Xos Hojib o‘z zamondoshlari hamda kelajak avlodga qarata:

E ne‘mat idisi, shukr qil, egil,
E mehnat idisi, sabur qil, egil.²
Ey ne‘mat egasi, shukr qil, egil,
Ey mehnat egasi, sabr qil, egil.³

deya xitob qilmoqda. Agar shu chaqiriqqa amal qilib yashasagina edi, Firavn, Qorunlar taqdiri o‘zgacha bo‘lgan bo‘lardir. Ulardek shayton so‘zin mahkam tutguvchilar har bir jamiyatning og‘riqli nuqtasi, “og‘riq tishlari” hisoblanadi. Asarda O‘zg‘urmish vafoti tasviri juda ta’sirli aks ettirilgan. Qahramonning o‘lim oldidan qilgan nasihatlarini, ayniqsa, diqqatga sazovordir.

¹ Yusuf Xos Hojib .Qutadg‘u bilig. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. B.556 450-bet

² Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Toshkent: “Fan”, 1971. B.965 924-be

³ Yusuf Xos Hojib .Qutadg‘u bilig. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. B.556 534-bet

Jumladan, O‘zg‘urmish O‘gdulmishga hatto o‘limga ham sabr-qanoatda bo‘lish lozimligini, Alloh bitgan taqdirdan norizo bo‘lmaslik joizligini uqtiradi:

Sig‘it qilma artiq sabr qil o‘zung,

Bu ishni bayat idti kechkil so‘zung.¹

Yig‘i-sig‘i qilma sabr qil o‘zing,

Qat‘iy taqdir hukmi, noravo so‘zing.²

Yuqoridagi tahlillardan shuni xulosa qilib aytishimiz mumkinki, Yusuf Xos Hojib qanoat istilohini bu dunyodan qo‘l yuvib, tarkidunyochilikni dasturilamal qilib olish, darveshlik maqomini egallash yoxud bir g‘orda go‘shanishlik qilish deb talqin qilmaydi, balki Alloh bergan barcha narsaga shukur qilib, hamd aytib, borida- yu yo‘g‘ida sabrdan yiroqlashmaslik fazilati sifatida tasvirlaydi. Bu esa ijodkorning naqshbandiylik tariqati g‘oyalarini qo‘llab quvvatlaganini anglatadi. Qanoat fazilatini o‘zida mujassam etish komil inson bo‘lish sari odimlayotgan mo‘min uchun bir pillapoyadir. Uni zabt etmay turib keyingi yuqori maqomotlarni egallash mumkin emas. Qanoatda bo‘lgan, nafs hiylasiga aldanmagan inson hech qachon to‘g‘ri yo‘ldan adashmaydi, bu dunyo baxtiga, u dunyo saodatiga muyassar bo‘ladi. Asarda boshqa ta‘limiy-axloqning asarlar kabi insonni barkamol etishning asosiy belgisi bu uning xushxulqligidir, deyiladi. Shuning uchun adib asarda axloqiy tarkibiy kismi sanalgan tilni tiyish, mol dunyoga muxabbat qo‘iishning oqibatlarini, saxovat va baxillik, kamtarlik, jinoyat yo‘lidan saklanish xaqida, xarom va xalollikning farzlari, ularni bir-biridan farklay olish, e‘tiqod va sadoqat kabi muhim masalalar ustida fikr yuritadi.

Ulug‘likka etsang unutmang o‘zing,

Agar atlas kiysang, unutmang bo‘zing.

Qora bosh yag‘isi qizil til turur,

¹ Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Toshkent: “Fan”, 1971. B.965 902-bet

² Yusuf Xos Hojib .Qutadg‘u bilig. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. B.556 521-bet

Necha bosh edi u, yana ham eyur.

Ming er do'sting ersa o'qish ko'rmagil,

Bir er dushman ersa, ani ozlama.

Ulug'lar ne bersa, emasmen dema,

Ilig sur, og'iz ur, emasang ema.

Tiling bekta tutg'il tishing sinmasun,

Qolu chiqssa bekta tishing siyur.

Harislik ma erg'a yovuz xislat bo'l,

Harislik so'ng g'am, o'kinch hasrat ul.

Mumtoz adabiyotning yana bir zabardast vakillaridan biri bo'lmish Ahmad Yassaviyda nafs mavzusi alohida e'tiborga molikdir. Xoja Ahmad Yassaviy "Devoni hikmat"da asosida tasavvuf ta'limoti yotuvchi buyuk she'riyatni qoldirib ketdi. Jamiyat taraqqiyotini komil insonlar belgilaydi. Bunday orif zot, yetuk va barkamol shaxslarni dunyoga keltirishda tasavvuf maktabi tajribasining o'rne katta. Sharq musulmon dunyosi tarixida shuhrat qozongan ideal shaxslarning, deyarli, barchasi tasavvuf ta'limotlaridan xabardor kishilar edilar. Ular tariqat arboblari bilan maslakdosh ham bo'lganlar. Ular ijod qilgan na'munalar soddaligi va insonga tez ta'sir qilishi sababli barchaning ko'ngliga yaqindir. Yassaviy she'riyatida dunyo obrazini ko'rishimiz mumkin. Adib bu ramzni turli ma'nolarda qo'llagan. Shularning biri dunyoning nafs timsoli edi. Yassaviy o'zi asos solgan Jahriya tariqatida bu dunyoga qarshi nafrat tuyg'usini kuchli bayon qiladi. She'riyati g'azablangan ruh holatini tasvirlab, dunyoni tark etish, zulmga chidash, ishq-muhabat va darveshning chin ibodati haqida fikr yuritadi. Nafs obrazining turli ma'nolarini talqin qilar ekanmiz, Yassaviy ijodidagi qarashlarni chetlab o'tolmaymiz. Shoir tarki dunyo qilish orqali inson ruhiyatini poklash yo'lidan boradi. Tarki dunyo deganda har qanday ortiqcha narsadan va yomon illatlardan voz kechishni nazarda tutadi.

Xirsgʻu havas, hasad va manmanlik, jismoniy talablar, lazzatparastlik timsoli nafs – shaytoniy hislarni jilovlash bilan yengiladi:

Dunyoparast, nojinslardan boʻyin tovla,
Boʻyin tovlab daryo boʻlib toshdim mano¹.

Yassaviy ijodida nafsga berilgan insonning oxiri qanday boʻlishi, va nafsni boshini vaqtida yanchish lozimligi koʻp satrlarda uqtiriladi:

Nafsim meni yoʻldan urib xor ayladi,
Termultirib xaloyiqqa zor ayladi.
Zikr ayturmay, shayon birla yor ayladi,
Hozirsen, deb nafs boshini sonchdim mano².

Nafsni qoʻlga olgan inson orif hisoblanadi. Yassaviy “Devoni hikmat”da orif maqomiga erishganligini oʻn uch yoshda, deb aytadi:

Oʻn uchimda nafs, havoni qoʻlga oldim,
Nafs boshigʻa yuz ming balo qormab soldim,
Takabburni oyoq ostida bosib oldim,
Oʻn toʻrtimda tufiq sifat boʻldim mano.³

Yassaviy ijodida nafs obrazi turli timsol-u tashbehlar asosida bezatilmaydi. Obrazning oʻzi tashxis asosida jonlantirilib, kurashuvchi tomon sifatida tasvirlangan:

Nafsim meni koʻp yugurtdi, Haqqa bormay,
Kecha-kunduz begʻam yurdim yoshim oqmay,
Hoy-u havas, muovanni oʻtqa yoqmay,
Purgʻam boʻlib yer ostigʻa kirdim mano.

Yassaviy ijodida dunyo va nafs obrazlari koʻpincha yonma-yon keladi. Zero nafs bu dunyoning hosilasidir. Bu dunyodan koʻngil uza olgan odamgina nafsini jilovlay oladi:

Ey bexabar, Haqqa koʻngil yugurtmading,

¹ Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – B.20.

² Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – B.22.

³ Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – B.25.

Dunyo harom, ondin ko'ngil sovutmading,
Nafsdin kechib, Alloh sari to'lg'onmading,
Bu nafs uchun zor-u hayron bo'ldim mano¹.

Nafs shaytonning ishidir. Shu sababli ham “nafsi shayton” iborasi tasavvuf adabiyotida butun holda keladi, Yassaviy nafsning domiga ilingan kimsani burnidan ip o'tkazilgan tuyaga mengzaydi:

Nafs shayton asir qildi odam og'lin,
Shuturlayin bog'lab oldi ikki qo'lin,
Na mushkuldur o'ng-u so'lni bilmay yo'lin,
Vo darig'o hasrat bilan borg'um mano².

U dunyo g'amini yegan kishi nafsdan tiyilishi lozim. “Haq yo'lida ko'zyosh to'kmaganlar”, “tor lahaddin qo'rqmaganlar”, “Fir'avn, Qorun kabi shayton so'zin mahkam tutganlar” oxiratda ham do'zax o'tida yonadilar. Yassaviy: “Nafsdin kechib haq amrini qilolmadim, o'lub borsam hasrat menga yetar, do'stlar”, deganda ham aynan shu nafsning inson boshiga soladigan azoblarini nazarda tutgan. “alloh degan shavq sharobin totar, do'stlar” deganda esa haqiqiy oshiqqlarning jannat bilan siylanishini aytgan. Xulosa qilib shuni aytish kerakki, mumtoz adabiyotning zabardast vakillari talqinida nafs tushunchasi keng yoritilgan va bu mavzu hali hanuz adiblarimiz ijodida keng ko'lamli ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Adabiyotlar:

1. Yusuf Xos Hojib .Qutadg'u bilig. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. B.556 450- bet
2. Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – 120 b
3. Komilov Najmiddin. Tasavvuf. – T.:”Movarounnahr” –“O'zbekiston”, 2009. – 447 b

¹ Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – B.35.

² Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992,12-hikmat.